

PASSEPARTOUT³⁹

- 3 FORORD**
REDAKTIONEN

- 11 URVÆRKET SOM BILLEDVÆRK**
HANS HENRIK LOHFERT JØRGENSEN

- 31 AT HÆVE SIG OVER TIDENS KOSTBARE DRÅBER**
LAURA KATRINE SKINNEBACH

- 47 NÅR TIDEN KOLLAPSER**
ANE PETREA ØRNSTRAND

- 63 BILLEDTID HOS CÉZANNE, PICASSO OG JORN**
JØRN ERSLEV ANDERSEN

- 77 TIDSTYPISK KUNST UDEN TID**
KAMMA OVERGAARD HANSEN

- 95 DEN OVERHALEDE TID – I ANLEDNING AF EN UDSILLING**
PETER BRIX SØNDERGAARD OG JETTE GEJL KRISTENSEN

- 107 PÅ SPORET AF NYE TIDER**
JOHANNE LØGSTRUP

- 127 ERINDRINGENS KONTEMPORANEITET**
ANNE KØLBÆK IVERSEN

- 143 DET PROGRAMMEREDE NU**
LEA MULDTOFTE

- 157 TEMPORAL POETICS IN THOMSON AND CRAIGHEAD'S
THE TIME MACHINE IN ALPHABETICAL ORDER**
ANDREW PRIOR

- 173 AT RØRE OG BLIVE BERØRT AF TIDEN**
ANETTE VANDSØ

- 193 KOMPLEKSE KROPSLIGE TIDSLIGHEDER**
PERNILLE LETH-ESPENSEN

PASSEPARTOUT³⁹

SKRIFTER FOR KUNSTHISTORIE

21. ÅRGANG
2019

UDGIVER

Passepartout

CVR-nummer 25 34 04 18

c/o Aarhus Universitet

Bygning 1580, lokale 024

Langelandsgade 139

DK-8000 Aarhus C

redaktion@passepartout.co

www.passepartout.co

ISSN 0908-5351

Passepartout er et peer reviewed tidsskrift.

Dette nummer udgives med støtte fra Ny Carlsbergfondet

REDAKTION

Peter Brix Søndergaard (ansv.), Inge Lise Mogensen Bech, Natascha Lundholm Søndermark Beringer, Carina Sabrina Wiborg Borovski Hundsdahl, Anne Kirstine Laudal Kalsoft, Sara Klinge, Pernille Leth-Espensen, Jakob Rosendal, Mia Rudfeld, Ane Kirstine Preisler Skovgaard, Astrid Svendsen, Linda Højgaard Svendsen, Lisbet Tarp, Emma Hyttel Tørnes og Emilie Vinther.

TEMAREDAKTION

Maja Bak Herrie

Pernille Leth-Espensen

Anette Vandsø

Redaktionen har opsøgt rettighedshavere til alt billedmateriale.

Eventuelle yderligere rettighedshavere bedes henvende sig til temareaktionen.

GRAFISK TILRETTELÆGGELSE

Anders Brandstrup

TRYK

Specialtrykkeriet Arco A/S, Skive

OPLAG

400 eksemplarer

Forord

Tid og temporalitet

Tid er en af de mest kostbare ressourcer, vi har i dag, og de færreste føler, de har nok af den. Hver dag bestræber vi os på at følge med tiden i en stadig kamp for at nå opgaver, deadlines eller sociale aktiviteter. Vores døgnrytme forstyrres af et blåt skær, når endnu en e-mail, nyhedsoverskrift eller opdatering kalder på vores opmærksomhed. Teoretikere som Jonathan Crary og Hartmut Rosa har ligefrem karakteriseret vores senmoderne samfund som henholdsvis *24/7-* og *højhastighedssamfundet* (CRARY, 2014; ROSA, 2010).

Også i samtidskunsten ser vi værker, som på forskellig vis forholder sig til emnet tid, f.eks. kunstnergruppen Raqs Media Collectives værk *Escapement* (2009). »Time girds the earth tight«¹, udtaler de, hvilket peger på, at vores klode er inddelt i 24 tidszoner efter længdegrader, der omspænder kloden som en art bånd. Denne inddeling blev vedtaget på The International Meridian Conference i 1884, og dermed blev tiden standardiseret over det meste af kloden (KERN, 1983). Med en serie af ure viser *Escapement* os tiden i byer som London, Delhi, Peking, Tokyo og New York, men – hvor urvisere normalt kun udmåler tiden i timer, minutter og sekunder – er disse ure indstillet på en anden frekvens: »skyld«, »angst«, »pligt« og »nostalgi« eksempelvis.

Titlen *Escapement* kan tolkes som en henvisning til det engelske ord »escape«, at undslippe eller flygte, og kan således pege på, at ingen af os kan flygte fra tiden. Men den refererer samtidig til et vendepunkt i den historiske udvikling af tidsmålingsteknologier, idet escapement (da. hævværk) er den teknologi, som muliggjorde opfindelsen af det mekaniske ur omkring år 1300 (DOHRN-VAN ROSSUM, 1996). Værket peger dermed på den gennemgribende betydning, som tidsmålingsteknologier – fra solure, vandure, timeglas og det tidlige mekaniske ur til pendulure, quartz-ure og atomure – har haft for vores tidsopfattelse, historie og kulturhistorie.

Det er imidlertid ikke kun uret, der medierer vores forhold til tid. Optageteknologier som kamera, grammofon, film og video præserverer sansedata i tid og lader os genopleve dem på et senere tidspunkt (KITTLER, 1999; STIEGLER, 2009), ligesom optagelser af billeder og lyd kan manipuleres ved

frem- og tilbagespoling samt ved afspilning af optagelser i *fast* eller *slow motion*. Nyere digitale teknologier påvirker også vores tidsopfattelse. Det gælder eksempelvis algoritmiske anticiperinger af fremtiden, som vi møder i anbefalingssystemer på platforme som YouTube eller Netflix (HANSEN, 2015) eller i de store digitale arkiver såsom Google, som vi i stigende grad indskrives i og oplever verden igennem (ERNST, 2017).

Den tyske mediearkæolog Wolfgang Ernst peger endvidere på, hvordan komplekse teknologiske medieringer fremstiller tid på skalaer, der ligger ud over den menneskelige forstands kapacitet (ERNST, 2016). Det gælder både flygtige digitale processer – når vi f.eks. uploader til den digitale ‘sky’ – og langvarige, ‘dybere’ geologiske forløb. Nanosekundet på den ene side og det millionår lange tidsspænd på den anden er næsten uforståelige og utilgængelige skalaer for os. Vi lever således i en tid, hvor teknologiske forandringer og medieringer i et hurtigt tempo påvirker og forbinder os på nye måder, ikke kun i rum, men også i tid.

Tiden føles knap. Det mærker vi ikke mindst i mødet med det, man kunne kalde for klodens tid, og den klimadagsorden, der i disse år vinder terræn. Tesen om, at vi befinder os i en ny geologisk epoke, *Antropocæn* (CRUTZEN, 2002), hvori mennesket udgør en geologisk jordforandrende kraft, der bl.a. kan destabilisere klimasystemet, er foruroligende. Der er måske kun få år tilbage at handle i, hvis de erklærede mål om at holde den globale opvarmning under 1,5 grader Celsius skal nås (IPCC, 2018). De valg, vi træffer i dag, kan således have betydning i et tidsperspektiv, der rækker langt ud over de få generationer, vi sædvanligvis tænker fremtiden i. Selve de måder, hvorpå vi tænker historisk tid, synes at være i krise, fordi vores historiske tid således interfererer med jordens dybe, geologiske tid (CHAKRABARTY, 2009). Klimaforandringer forbinder tiden og oplevelsen af den med følelser som fx skyld og pligt – ikke ulig dem, vi møder på urskiverne i Raqs Media Collectives værk.

Idet spørgsmålet om tid og temporalitet således spiller en væsentlig rolle såvel historisk som i samtidskulturen, mener vi, det er vigtigt at sætte fokus på tid i kunsten. Der har i mange år været størst fokus på rum og repræsentationen af rum, hvad angår billeder, skulptur og arkitektur, mens tiden har fået mindre opmærksomhed i analysen af den visuelle kunst. En årsag til dette kan være, at teoretikere som G. E. Lessing ([1766] 2012), J. G. von Herder

([1778] 1996), T. W. Adorno ([1949] 1989) og C. Greenberg ([1940] 1996) med stor indflydelse har argumenteret for, at medier som litteratur og musik er tidslige medier, mens fladen er maleriets medium og rummet skulpturens. Selvom disse synspunkter er blevet udfordret og nuanceret gennem årtier, er kunsthistoriske studier af visuel kunst måske stadig påvirket af dem. Indenfor kunsthistorien har tid primært været diskuteret i relation til periodisering af kunst, i relation til minimalisme, installationskunst og konceptkunst (se fx RING, 2009, kap. 5) samt i diskussioner af kulturel erindring. Man har dog de seneste år kunnet spore en fornyet interesse for tid i kunsten. Et eksempel er Alexander Nagel og Christopher Woods indflydelsesrige bog *Anachronic Renaissance* (NAGEL OG WOOD, 2010), der undersøger komplekse temporaliteter i renæssancekunst. Andre eksempler er serien *Documents in Contemporary Arts*, der har udgivet et nummer med temaet *Time* (GROOM, 2013), og antologien *Time in the History of Art: Temporality, Chronology, and Anachrony* (KARLHOLM OG MOXEY, 2018). De senere år har tid og temporalitet også været et omdrejningspunkt i diskussioner af begrebet kontemporaneitet i relation til samtidskunsten (COX OG LUND, 2017; LUND, 2019). Dette temanummer tænker vi således i forlængelse af disse tendenser og tilbyder læserne en vifte af perspektiver på tid og temporalitet i kunsten.

Temanummerets artikler behandler tid i kunsten på tværs af tid, fra middelalderen til i dag. Nummeret lægger ud med tre tekster, der diskuterer spørgsmål om tidslighed og billeder i middelalderen med forskellige foci. I nummerets første artikel sætter Hans Henrik Lohfert Jørgensen fokus på et overset forhold, nemlig at en del både mindre og større ure gennem tiden har været koblet med figurautomater, fx en galende hane, en automat, der slår timeslag, eller hele figurtableauer, se også omslaget. Gennem analyse af en række historiske tårnure argumenterer Lohfert Jørgensen for, at mange af de tidlige mekaniske ure ikke kun havde til formål at måle tiden, men også på billedlig og auditiv vis at fremstille dens gang.

Herefter følger Laura Skinnebachs artikel, der omhandler forhandlinger af billedlige tid-rum-relationer i tilbedelsespraksisser og det kristne skel mellem den menneskelige levede tid og den guddommelige evighed. Med udgangspunkt i to epitafier, Starck-epitafiet i Sankt Sebald Kirke og Konrad Zingels epitafium i Sankt Egidius Kirke, begge i Nürnberg, argumenterer

Skinnebach for, at tiden spiller en afgørende rolle i medieringen af det guddommelige for tilbederen.

Ane Petrea Ørnstrand fokuserer i sin artikel på kunst i en byzantinsk kontekst og analyserer det såkaldte Hodegetria-ikon. Ørnstrand argumenterer for, at ikonerne ikke blot var afbildninger af Jomfru Maria og Kristus, men derimod udgjorde en særlig form for guddommeligt surrogat for dem, der tilbad dem, og dermed medførte en art kollaps i tid.

Herefter foretager vi et spring frem til det 20. århundrede med to artikler, der behandler malerier og deres forhold til tid – eller deres *billedtid*, som Jørn Erslev Andersen kalder det i sin artikel. Med udgangspunkt i Paul Cézannes særlige parallakseteknik, Pablo Picassos protokubistiske maleri *Les Femmes d'Alger (O. K. 1911)*, Marcel Duchamps værk *La mariée mise à nu par ses célibataires, même* (1923) og Asger Jorns teori om det unikkes transformative morfologi, foreslår Erslev Andersen begrebet billedtid til at beskrive det komplekse forhold mellem *perceptionstid* og *situativ tid* i kompositionen og oplevelsen af kunst.

Kamma Overgaard Hansen adresserer også spørgsmålet om billeders tid i sin artikel om den danske 1980'ers kunstbevægelse *De Unge Vilde*, hvor et særligt fokus er rettet mod Nina Sten-Knudsens og Inge Ellegaards værker. I en sammenligning af Fredrich Jamesons og Linda Hutcheons postmodernitetsbegreber analyserer Overgaard Hansen de retro-, post- og metahistoriske spor hos de to kunstnere, som de manifesterer sig i specifikke værker.

Efter Overgaard Hansens artikel følger Peter Brix Søndergaard og Jette Gejls tekst om Gejls udstilling *Der er noget galt i Danmark* (2016) om det historiske landbrugsland Danmark. I udstillingen behandles og tematiseres forskellige måder at håndtere tid og tidslighed på, eksempelvis gennem erindringsbærende artefakter og i billedkunstneriske, filmiske og museale praksisser.

Herefter følger Johanne Løgstrups artikel, som diskuterer begrebet *kontemporaneitet* i forhold til kunsten og kunstmuseets rolle i opbygningen af en særlig historieforståelse. Med udgangspunkt i en sammenlignende analyse af to udstillinger, nemlig *Continuities and Ruptures* på Moderna galerija i Ljubljana, Slovenien, som åbnede i 2011, og *The Making of Modern Art* på Van Abbemuseum i Eindhoven, Holland, der åbnede i 2017, diskuterer

Løgstrup vores forhold til tid – dels gennem det, hun kalder en anakronistisk tidsopfattelse, dels gennem den såkaldte *contemporary condition*.

Den sidste del af temanummeret sætter særligt fokus på, hvordan teknologisk mediering påvirker tid og tidslighed i vores samtid, og indledes af Anne Kølbæk Iversens artikel om kunstneriske konstruktioner og forhandlinger af distribuerede, eksternaliserede minder. Med udgangspunkt i to samtidskunstværker, henholdsvis den britiske kunstner Mark Leckkeys videoværk *Dream English Kid 1964-1999 AD* (2015) og den danske kunstner Jane Jin Kaisens fotoværk *Apertures – Specters – Rifts* (2016), diskuterer hun individueringens vilkår i dag og mulighederne for at indskrive sig i og cirkulere fælles viden og erfaringer. Lea Muldtoftes artikel adresserer ligeledes teknologisk mediering af tid i samtidskunsten. Omdrejningspunktet er her Jonathan Cayley og David C. Howes værk *Some Things We Are* (2016), et softwarebaseret værk, som live genererer en digital videomontage med udgangspunkt i visuelt indhold fra Googles billedsøgningsværktøj. Læsningen af værket lægger op til en mere generel diskussion af sociale og netværksbaserede medier og deres måder at mediere oplevelsen af nutid og nærvær på, en oplevelse, der ifølge Muldtofte er uundgåeligt forsinket på grund af bagvedliggende algoritmiske processer.

Dernæst følger Andrew Priors læsning af Jon Thomson and Alison Craigheads værk *The Time Machine in Alphabetical Order* (2010). Som titlen antyder, har Thomson and Craighead redigeret George Pals film *The Time Machine*, så hver ytring i dialogen præsenteres i alfabetisk rækkefølge. Efter en indledende hermeneutisk læsning af værket, fokuserer Prior på dets medialitet og argumenterer for, at værket udforsker og problematiserer, hvordan nutidige medieteknologier påvirker vores forhold til tid. Afsluttende diskuteres værket i forhold til forestillinger om temporalitet i samtidskulturen.

Temanummerets to sidste bidrag forholder sig til samtidskunst, der tematiserer, hvordan vores forhold til tid påvirkes af henholdsvis klimaforandringer og den bioteknologiske udvikling. I Anette Vandsøs artikel handler det om den fornemmelse af tid, som følger med bevidstheden om, at vi lever i en klimaforandret verden. Hun diskuterer, hvordan man i Olafur Eliasson og Minik Rosings ikoniske klimaværk *Ice Watch* (2014, 2015) kan røre og blive berørt af den tidsmæssige dimension i de smeltende isblokke, og

argumenterer for, at en sådan sammenkobling af tid, materialitet og affekt er karakteristisk for vores klimaforandrede virkelighed.

I nummerets afsluttende artikel argumenterer Pernille Leth-Espensen for, at den bioteknologiske udvikling har gjort kroppens tidslighed tiltagende kompleks, og analyserer to kunstværker, der på hver sin måde udforsker denne kompleksitet. Først analyseres Svenja Kratz' *The Absence of Alice* (2008), en serie af værker skabt med levende celler fra en ung pige, der er død for flere årtier forinden. Dernæst diskuteres Guy Ben-Ary, Boryana Rossa og Oleg Mavromattis værk *Snowflake* (2015), der tematiserer *cryonics*, en på nuværende tidspunkt spekulativ teknologi, der gennem nedfrysning og senere optøning radikalt ønsker at udstrække kroppens tidslighed.

Redaktionen vil gerne bringe en tak til alle skribenter og bidragsydere og til Ny Carlsbergfondet for deres generøse støtte til nummeret.

Rigtig god læselyst!

Maja Bak Herrie, Pernille Leth-Espensen, Anette Vandsø & Passepartout-redaktionen

NOTER

- 1 Frith Street Gallery: Raqs Media Collective: »Escapement«, 8. juli – 30. september 2009. <https://www.frithstreetgallery.com/exhibitions/raqs-media-collective-escapement> (tilgået 29. december 2019).

LITTERATUR

- Adorno, Theodor W.: *Den ny musiks filosofi*, Henning Goldbæk og Arno V. Nielsen (trans.), København: Tiderne Skifter, 1983.
- Chakrabarty, Dipesh: »The Climate of History: Four Theses« in *Critical Inquiry*, vol. 35, nr. 2, 2009, pp. 197-222.
- Cox, Geoff og Jacob Lund: *The Contemporary Condition: Introductory Thoughts on Contemporaneity and Contemporary Art*, Berlin: Sternberg Press, AROS Aarhus Kunstmuseum og Aarhus Universitet, 2017.
- Crary, Jonathan: *24/7: Late Capitalism and the Ends of Sleep*, London og New York: Verso, 2014.
- Crutzen, Paul: »Geology of Mankind« in *Nature*, nr. 415, vol. 23, d. 3. januar 2002.
- Dohrn-van Rossum, Gerhard: *History of the Hour: Clocks and Modern Temporal Orders*, Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

- Ernst, Wolfgang: *The Delayed Present: Media-Induced Tempor(e)Alities & Techno-Traumatic Irritations of »the Contemporary«*, The Contemporary Condition book series vol. 4, Geoff Cox and Jacob Lund (eds.), Berlin: Sternberg Press, ARoS Kunstmuseum og Aarhus Universitet, 2017.
- Ernst, Wolfgang: *Chronopoetics: The Temporal Being and Operativity of Technological Media*, London: Rowman & Littlefield, 2016.
- Greenberg, Clement: »Towards a Newer Laocoon« in *Art in Theory: 1900-1990*, Charles Harrison og Paul Wood (eds.), Oxford & Cambridge: Blackwell, [1940] 1996, pp. 562-568.
- Groom, Amelia: *Time: Documents of Contemporary Art*, Cambridge, MA: The MIT Press, 2013.
- Hansen, Mark B. N.: *Feed-Forward: On the Future of Twenty-First-Century Media*, Chicago: The University of Chicago Press, 2015.
- Herder, Johann Gottfried von: »Sculpture: Some Observations on Form and Shape from Pygmalion's Creative Dream« in *Art in Theory: 1900-1990*, Charles Harrison og Paul Wood (eds.), Oxford & Cambridge: Blackwell, [1778] 1996, pp. 568-571.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), 2018: *Global Warming of 1.5°C*, Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.). https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_Low_Res.pdf
- Karlholm, Dan og Keith Moxey (eds.): *Time in the History of Art: Temporality, Chronology, and Anachrony*, New York: Routledge, 2018.
- Kern, Stephen: *The Culture of Time and Space 1880-1918*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
- Kittler, Friedrich A.: *Gramophone, Film, Typewriter*, Geoffrey Winthrop-Young og Michael Wutz (trans.), Stanford: Stanford University Press, [1986] 1999.
- Lessing, Gotthold Ephraim: »Laokoon kapitel xvi« in *Sansning og erkendelse: Æstetik-historiske grundtekster*, Jørn Erslev Andersen (ed.), Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, [1766] 2012, pp. 165-170.
- Lund, Jacob: *Anachrony, Contemporaneity, and Historical Imagination*, The Contemporary Condition book series vol. 13, Geoff Cox and Jacob Lund (eds.), Berlin: Sternberg Press, ARoS Kunstmuseum, Aarhus Universitet, 2019.
- McLuhan, Marshall: *Understanding Media: The Extensions of Man*, Cambridge, MA: The MIT Press, [1964] 1999.
- Nagel, Alexander og Christopher S. Wood: *Anachronic Renaissance*, New York: Zone Books, 2010.
- Pedersen, Anne Ring: *Installationskunsten mellem billede og scene*, København: Museum Tusulanum, 2009.
- Rosa, Hartmut: *Alienation and Acceleration: Towards a Critical Theory of Late-Modern Temporality*, NSU Sommertalk vol. 3, Claus Krogsholm (ed.), Helsingfors: NSU Press, 2010.

Stiegler, Bernard: *Technics and Time, 2: Disorientation*, Stephen Barker (trans.), Stanford, California: Stanford University Press, 2009.

HJEMMESIDE

Frith Street Gallery: Raqs Media Collective: »Escapement«, 8. juli – 30. september 2009. <https://www.frithstreetgallery.com/exhibitions/raqs-media-collective-escapement> (tilgået 29. december 2019).